

IV. Nemzet és morál

1. Egyéni akarat vagy objektív meghatározottság

Az egyén és nemzet viszonya kapcsán két álláspont alakult ki. Az egyik a nemzetet egyéni döntések eredményének tekinti, míg a másik objektív adottságnak, a történelemfejlődés eredményének.

Az egyéni akarat köre két formában jelenik meg a nacionalizmus vonatkozásában. Az egyik a renaninak is nevezhető, minden egyénre kiterjedő tiszta voluntarizmus, a „mindennapi népszavazás” nemzetfelfogása. A másik az instrumentalizmus, amely szerint a nemzet elitek által alkotott képződmény, vagyis egy szűkebb csoport elhatározása nyomán születik, azaz a nemzet tulajdonképpen kevesek tudatos teremtménye.¹²¹

Az instrumentalizmus-vita egyik konzekvenciája, hogy a nemzetek kialakulása kapcsán számolni kell egyesek kiemelkedő „nemzeti” teljesítményével, de a nemzet előtti örökséggel is. Sőt a voluntarizmus érveivel kiegészítve nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nemzet egyetlen tagját sem. Tehát mind az adott egyén nemzeti sajátosságaival, mind környezetére gyakorolt hatásával számolnunk kell. Ugyanakkor ha a modernista nemzetfelfogást nem tekintjük pusztán az instrumentalizmus egyik válfajának, s a voluntarizmus kapcsán emellett az állítás mellett erős érvek sorakoztathatók fel, akkor figyelembe kell venni a fejlődés által teremtett helyzetek sorát is. Az első kérdés tehát nem pusztán az, hogy teremthető-e szintézis e nézőpontok között, hanem hogy szükséges-e a szintézis megteremtése. A második kérdésnek pedig úgy kell hangoznia, hogy milyen legyen a szintézis.

Az első kérdésre nyilvánvaló választ lehet adni, mégpedig éppen a nemzeti jellemzők teljes listája összeállíthatatlanságának érvével. Tudniillik ha csak a felsorolt módszerek egyikével próbáljuk megválaszolni, hogy egyes csoportok miért váltak nemzetté, mások pedig miért nem, akkor mindig találunk kivétele-

ket. Állíthatjuk tehát, hogy a szintézis nem pusztán azért fontos, mert megalapozott érvek sorakoztathatók fel a nemzet újabb és újabb komponenseinek jelentősége mellett, hanem mert logikai kényszer. A nemzet ebből a nézőpontból nézve is nyilvánvalóan több tényező és hatás együttese, sőt e tényezők sora véglegesen lezárhatatlan, és egyetemesen érvényes kombinációjuk megadhatatlan.

Ami pedig a második kérdésselvetést illeti, nevezetesen azt, hogy mi módon teremtsük meg a szintézist, leszögezhetjük, hogy maga a szintézis automatikusan nem vezet olyan eredményhez, amely egy emberi jogi nézőpont kritériumainak megfelel. Eredménye akár egy új típusú közösségközpontúság is lehet, mind például Charles Taylor esetében. Taylor komunitárius szintézisében a modernizáció individualista következményeinek olyan értelmezésével próbálkozik, amely e következményekből a zárt csoporttagság iránti igényhez jut.¹²² A korábbi szempontok olyan kombinációját állítja össze, amely az egyén fő preferenciájává a zárt csoporttagságot teszi. Taylor kísérlete azért figyelemre méltó, mivel azt mindenképpen bizonyítja, hogy ha a modernizációt, sőt az individualizmus egyes elemeit is a nacionalizmus egyik fő alkotóelemei közé soroljuk, még lehetséges a nacionalizmus kollektivistá interpretációja.

Taylor szerint a nacionalizmus a modernitás eleme. Egyetért Gellnerrel abban, hogy a modern államnak homogén kultúrára van szüksége. A családi és klánkapcsolatokat felváltja az üzleti kapcsolat. Ehhez bürokratikus államapparátus szükséges, bíróságok kellene, és persze általános kommunikációs eszköz, tehát hivatalos nyelv, amely felváltja a lokális dialektusokat. Ebből azonban az következik, hogy kimondatlanul Mill-lel is egyet kell értenie legalább abban a kérdésben, hogy nacionalizmus a modernitáshoz kapcsolódik.

Elfogadja Gellnernek azt a nézetét, hogy a magas kultúra mindig is az eredetét keresi, s az veszi kézbe az egész társadalmat, definiálja és alkalmassá teszi a modern politikára, és ez a nacionalizmus titka. Ám Taylor szerint a nyelvi harc eredete mélyebben van, s nem egy, hanem két formát ölt. Az egyik állami, a másik azonban elfordul az államtól, méghozzá az egyház felé, és emocionális forrásai vannak (pl. Quebec esetét tartja ilyenek).

Taylor Benedict Anderson képzelt közösségének fogalmával magyarázza a különbséget úgy, hogy a fogalmat két szintre bontja. Az egyik a hierarchikus közvetítő kapcsolatú társadalom felől a horizontális közvetlen kapcsolatú társadalom felé történő eltolódás (pl. a városi korporációktól a szabad piac felé). A nyilvános szféra létrejöttét a folyamat lényeges elemének tekinti. Az ilyen képzelt közvetlen kapcsolatok a modern egyenlőség és individualizmus különféle formáihoz, alakjaihoz kötődnek.¹²³ A modern társadalom elképzelésének következő sajátossága, hogy a nagyobb transzlokális egységek alapjait valami magasabb dologban látja, mint a szekuláris időben történő közös cselekvésben. A törzsiség ilyen. Nem a saját cselekvése alapján keletkezik. Azért létezik, mert megalapított mint olyan, s legitimációját az eredethez való visszatérés adja.¹²⁴ A társadalmi szerződés 17. századi elmélete Anderson szerint a gondolkodás más rendjéhez tartozik. Ugyanakkor a század végén az emberek nemzetnek kezdik nevezni magukat, méghozzá függetlenül politikai alkotmányuk jellegétől.¹²⁵ Taylor szerint az így kialakult körülmények a népszuverenitás és reprezentatív demokrácia körülményei, amelyek megkívánják a polgárok egy részének egyetértését. Taylor az ilyen típusú szorosabb kapcsolat kialakulásában látja a nacionalizmus lényegét.¹²⁶

Taylor tehát összekapcsolja a nacionalizmus törzsi felfogását a felszabaduláselmélettel, és Berlintől eltérően köti azt a modernitáshoz. Mivel szerinte a demokráciák függenek a polgároktól, ezért úgy véli, hogy a modern demokráciáknak szükségük van a patriotizmus egy egészséges szintjére, valamiféle erős, közös identitásra. És ennek az identitásnak „prepolitikainak”¹²⁷ kell lennie, hiszen a politika megoszthat. A nacionalizmus ideája ezért „feltételezi a prepolitikai identitást”.¹²⁸ Tehát nem a nacionalizmusnak van szüksége az államra, hanem az államnak a nacionalizmusra.¹²⁹ Ám mindez még nem ad elégséges magyarázatot a modern nacionalizmus kialakulására, mint-hogy az államépítés folyamatán kívül keletkezik. Az államnak tehát erős, közös identitásra van szüksége. Ha pedig a többségi identitás nem fejezi ki valamely, az államon belül élő csoport identitását, és a többség nem hajlandó modifikálni a közös identitás definícióját, akkor e csoport tagjai másodosztályú állampolgárokká válnak. A nép fogalma egyenlő, autonóm tagokat

feltételez, akiket meghallgatnak a többiek. A kisebbségi csoportot – amely különbözik a többségtől – pedig nem hallgatják meg. A többség nem ismeri el, s nem érti őket. Ténylegesen a deliberatív egység részei. Szerinte ez az érzés a nacionalizmus forrása. Taylor itt másokhoz hasonlóan szintén eltekint azoktól a példáktól (mint amilyen Svájc is), amelyekben a helyzet más.

Ugyanakkor Taylor szerint a nacionalizmus modern jelenség, atavisztikus reakcióként nem értelmezhető. Keletkezésének az az oka, hogy a modernitás felbontja a tradicionális kultúrát, ám a hagyományos erőforrások hasznosítása kultúránként változik. Vagyis szerinte kreatív adaptáció zajlik. A modern elitek elvetik az egyetemes kultúra általi inkorporációt, és a magukét önértéknek tekintik, ami egyben büszkeségük forrása.

Az elitek egyes csoportjai tehát elvesztett méltóságukat kívánják visszaszerezni.¹³⁰ Az emberi méltóságot azonban az egyenlő, közvetlen kapcsolatú társadalmak teremtik meg. Az emberek ugyanis a méltóságot egyenlően birtokolják. Éppen ez az, ami összetartja őket.¹³¹ Az egyenlő méltósághoz azonban kategorikus identitás kapcsolódik. Ám a kategorikus identitások elnyomhatók, és vele a modern elitek is elveszíthetik méltóságukat.

A nacionalizmus első fázisa, az inkorporáció elvetése, a modernizáció kontextusán belüli különbség igényéből táplálkozott, de a méltóság regiszterében élt, egy potenciálisan sértett méltóságában, és az elismerés szélesedő terében. Az elitek közé többféleképpen jut el. Néha karizmatikus vezetők tevékenységének eredményeképpen, máskor olyan harcok, háborúk következtében, melynek részei az etnikai tisztogatások vagy éppen a vallási ellentétek, illetve részesei az erőszakos kisebbségek. És ezek révén sértett identitások alakulnak ki. Taylor szerint a kategorikus identitások elnyomása a liberális nacionalizmusra is jellemző. A liberális nacionalizmusban rejlő feszültség abban rejlik, hogy nem minden polgár tartozik a kulturális nemzetbe. Ám esetében sem kérdéses az univerzalizmus feláldozása a nemzet oltárán. Taylor tehát úgy kapcsolja össze a modernitást a primordiális nézőponttal, hogy a nacionalizmust egy olyan modern területnek tekinti, amelyben a modernizációnak szüksége van az ősiségre, mert segítségével a felvilágosodás legjelentősebb morális értékét, vagyis az emberi egyetemességet áldozhatja fel,

megteremtve ezáltal a konkrét állam polgárainak olyan összetartását, amely az állam alapjává a nemzetet mint ősiséget teszi.

Taylor kritikájának egyik lehetséges módja, központi fogalma az emberi méltóság központi jelentőségének elvitatása. Walter Feinberg például nem ért egyet azzal, hogy Taylor az emberi méltóságot tekinti a nacionalizmus lényegének. Szerinte abban sincs igaza, hogy a törzsi impulzusok meghaladhatók a modernizáció által. Abban a kérdésben viszont egyetért vele, hogy a nacionalizmus kifejeződéseit tekintve a nacionalisták a kollektív egységük hangját igénylik.¹³² Will Kymlicka Taylor modernizációelméletét ugyan elfogadja, ám bírálja, hogy Taylor a méltóságot és az elismerést állítja a középpontba. Kymlicka szerint ugyanis a nyelv és a kultúra tartozik oda. A méltóság plauzibilis, akár ellentétbe is kerülhet az előzőkkel.¹³³

Taylor szintézisének egyik legnagyobb hiányossága, hogy lényegében véve nem alkalmas a nacionalizmus egyes típusainak differenciált megítélésére.¹³⁴ Taylor abba a hibába esik, amelynek elkerülésére csak a szintetikus szemléletmód alkalmas, mégpedig oly módon, hogy a nacionalizmus egyes típusait és elemeit mind sajátosságaik szempontjából, mind pedig e sajátosságaikkal összefüggésben morális szempontból is differenciálja. Ha ugyanis a nacionalizmust egyetlen lényegi elemre próbáljuk redukálni, akkor – amint az már kiderült – óhatatlanul beleütközünk elemei listájának befejezhetetlenségébe. Ebből eredően pedig megmagyarázhatatlan kivételekkel és differenciációs nehézségekkel kerülünk szembe. A nacionalizmusok attól függetlenül rendelkeznek bizonyos közös jegyekkel, hogy egyes típusai eltérnek egymástól, sőt új, eddig nem létezett típusok kialakulásával is számolni kell, így a típusok listája sem lehet teljes. Ám e jegyek nem olyanok, amelyek mindegyike feltétlenül jelen van mindegyik típusban, illetve ha jelen is van, nem biztos, hogy ugyanakkora súllyal bír.¹³⁵

Charles Taylornál azonban a nacionalizmus révén az egyén méltóságát az egyetemessel szembeni ellenállás folyamatában szerzi meg. Taylor tehát átírja Kantnak az emberi méltóságról alkotott felfogását. Méltóságát az ember nála akkor nyeri el, ha az elit tagja és az ősiség által adottnak tekinti a nemzetet mint a modern állam legitimációs bázisát. Taylornál tehát az elitek ve-

szítik el méltóságukat a modernizáció következtében, majd nyelik azt vissza a nacionalizmus révén, és ők terjesztik ki az ősiség általi érzelmi kötöttséget a népre, mivel számolniuk kell a népszuverenitás elvével. Ez azonban történelmileg sem kimerítő magyarázat, hiszen a nacionalizmus kialakulásának más módjai is vannak. De még inkább kifogásolható Taylor elképzelésének morális oldala, nevezetesen az, hogy az elitek elveszített és visszanyert méltósága nem azonos az egyetemes emberi méltósággal.

Ugyanakkor a nemzeti egyenlőségnek nyilvánvalóan köze van az emberi méltósághoz. Az ember méltósága azonban a kantianus interpretációban sem pusztán azt jelenti, amit Taylor állít, hogy tudniillik „...az emberi méltóság – más vonások mellett – főleg az autonómiában gyökerezik, azaz abban a mindenkiben meglevő képességben, hogy maga döntse el, mit tart jó életnek. A méltóságot nem annyira a jó élet egy bizonyos értelmezésével kötik össze – ekkor ettől a nézettől való eltérés csökkentené a méltóságot –, hanem az arra való képességgel, hogy a különböző nézeteket felbecsüljük, és az egyik mellett elkötelezzük magunkat.”¹³⁶ Az emberi méltóságnak még egy fontos eleméről szükséges szólnunk. Arról az emberi képességről, amely alapján az ember képes megérteni, sőt megítélni mások egyéni döntéseit akkor is, ha részben vagy egészben eltérnek az övétől, és az eltérések ellenére képes elfogadni, sőt támogatni azokat. A demokratikus társadalom pedig feltételezi, hogy a polgárok kölcsönösen élnek e képességükkel.

Ugyanakkor Taylor azon megállapítása, mely szerint a nacionalizmus egyben ún. prepolitikai identitást is feltételez, a kérdés egy további fontos emberi jogi összetevőjét jelzi. Nem abban az értelemben, hogy a nacionalizmust elválaszthatjuk a politikától, mivel olyan összetevőkkel bír, melyek feltételezik az államot, hanem abban, hogy vannak olyan összetevői is, melyek nem vagy nem feltétlenül politikaiak. A kérdés, melyet ennek kapcsán fel kell vetni, úgy hangozhat, hogy vajon a politikai összetartozásnak feltétlenül egybe kell-e esnie a nemzeti összetartozással, amint azt Mill állította, avagy bizonyos feltételek teljesülése esetén elcsúszhat egymástól a kettő. Az egyén, a taylori feltételezéstől eltérően, választhat-e egymástól eltérő politikai és nemzeti közösséget anélkül, hogy e kettősség rombolná egymást.

Ha esetleg igen, akkor milyen feltételek mellett teheti, és vajon bírhat-e ilyen identitással. Ehhez persze a nemzetnek mint objektív meghatározottságnak, illetve voluntarista képződménynek Taylorétól eltérő egyeztetése szükséges.

Eric J. Hobsbawm szintéziskísérletének jelentősége nem utolsósorban e két érték összeegyeztetésében rejlik. Hobsbawm tehát a problémát a nemzet objektív definíciói és a voluntarizmus közti feszültségeként írja le.

Hobsbawm álláspontja szerint a létező entitások közül a nemzet objektív definíciója alapján „csak néhányat nevezhetünk »nemzetnek«, részben azért, mert mindig vannak kivételek”.¹³⁷ Vagy azért, mert a definíciónak megfelelő alakulat nem, illetve még nem nemzet, vagy „...az elismert nemzetek nem felelnek meg a feltételeknek vagy feltételrendszereknek. De hogyan is lehetne másképp, hiszen történetileg új, formálódó, változó és távolról sem egyetemes entitásokat próbálunk állandó és egyetemes keretek közé illeszteni?”¹³⁸

Szerinte a nyelv, az etnikum és mások „...maguk is zavaros kétértelmű fogalmak...”¹³⁹ „Ettől lesznek e kritériumok olyan félelmetesen alkalmassá propaganda- és gyakorlati célokra, s oly kevésbé alkalmassá a deskriptív szándékok számára.”¹⁴⁰

A voluntarizmust ugyanakkor szintén elégtelennek tartja, mivel a „nemzet” meghatározását olyan földrajzi egységekre is érvényesnek akarja látni, ahol különböző nyelveket beszélő emberek élnek együtt, illetve más, ehhez hasonlóan „objektív” kritériumok egyszerre vannak meg.¹⁴¹ „Mindkettővel szemben felhozható ellenérv, ha úgy határozunk meg egy nemzetet, vajon tagjainak van-e tudata arról, hogy odatartoznak, ez így nyilvánvaló tautológia, s csak a posteriori alkalmas szempont arra nézve, mi a nemzet.”¹⁴² Sőt a voluntarizmus szélsőségei szerinte azt sugallják, hogy egy nemzet létéhez, teremtéséhez, újrateremtéséhez elég egyetlen dolog: a szándék, hogy egy nemzet alakuljon.¹⁴³

„Sőt mi több, ha a nemzeti lét kritériumának egyedül a tudatosságot és a választás lehetőségét tesszük meg, akkor azt a komplex és változatos módot, ahogy az emberek definiálják és újradefiniálják önmagukat, mint egy közösség tagját alárendeljük egyetlen szempontnak: a »nemzet«-hez vagy »nemzetiség«-hez való tartozás szempontjának.”¹⁴⁴ Szerinte az olyan döntés

ebbe nem fér bele, hogy az ember bizonyos körülmények között brit állampolgárnak tekintse magát vagy (más bőrszínű állampolgárokkal szemben) indiainak, vagy (más indiaival szemben) gudzsratinak. Hobsbawm szerint „Az sem lehetséges, hogy a »nemzeti hovatartozás« kérdését egyetlen dimenzióra szűkítsük, legyen bár az politikai, kulturális vagy bármi egyéb (persze azt leszámítva, ha az állam force majeure erre nem kényszerít bennünket).”¹⁴⁵ De az ilyen felfogás nem jelenti a „nemzet” tiszta szubjektív definícióját.

Szerinte tehát nem elégséges a nemzet sem objektív, sem szubjektív meghatározása, mert mindkettő félrevezető. Ezért a kérdést az agnoszticizmus kiindulási pontjáról kezdi tanulmányozni, leszögezve, hogy „ez a könyv sem közöl a priori definíciót arról, mi tesz egy nemzetet nemzetté. Kiinduló munkahipotézisünk szerint minden olyan, elegendően nagy számú embercsoport, melynek tagjai magukat egy »nemzet«-hez tartozónak tekintik, nemzetként fogunk kezelni.”¹⁴⁶

Ugyanakkor ha megvizsgáljuk Hobsbawm következtetését, kiderül, hogy maga sem képes más munkahipotézisre, mint egy erősen voluntaristára.¹⁴⁷ De emellett nagy hangsúlyt helyez a nemzet történelmi kialakulásra. Hobsbawm szerint a nemzet objektív kritériumainak az a gyengéje, hogy mindig akad alóluk kivételt képező, ám reálisan létező nemzet. Ugyanakkor hozzátehetjük Hobsbawm megállapításához, hogy az adott nemzet kritériumainak szubjektív kritériumaival is ugyanez a baj. Mindig találunk olyan egyéneket, akikre nem illik e kritériumok jelentős része, és mégis az adott nemzethez sorolják magukat. Mivel pedig az ilyen kritériumok egyenként is gyakran viszonylagosak, kombinációjuk is egyedi az emberben. Ez készlet voluntarizmusra, legalábbis bizonyos mértékben. A kérdés tehát a mérték kérdése.

Mint láthattuk, hogy a nacionalizmus eszméjének egyes változatai nem mindig, sőt esetenként egyáltalán nem vették figyelembe az individuális akaratot, Hobsbawm kapcsán feltehetjük a kérdést, hogy a nemzetek történelmi kialakulása indokolja-e azt, hogy jogunk van ma is így cselekedni. Erre csak akkor lehetséges az igenlő válasz, ha elfogadjuk az emberi és polgári jogok szűkítését a nemzetinek számító kérdések körében, tehát ha alkalmazzuk Locke kivételének elvét a nacionalizmusra. Ha azon-

ban az ember jogai esetleg az ember nemzeti sajátosságait, illetve azok egy jelentős részét magukban foglalják, akkor aligha.